

Voorbij de verzuiling?*

PIET DE ROOY

In 1980 ging het Amsterdamse onderzoeksproject 'Verzuiling in Nederland, in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925', onder leiding van Hans Blom en Herman van der Wüsten, formeel van start. Een aantal jaren geleden is in dit blad een tussenstand opgemaakt over de resultaten daarvan¹. Daarbij werd naar voren gebracht dat de tot dan toe verschenen resultaten van het onderzoek enerzijds interessant waren, maar anderzijds de algemene theorievorming over de verzuiling wat in het ongerede leken te hebben geholpen: alle bestaande theorieën werden noch verworpen, noch bevestigd; zij waren allemaal een beetje waar en moesten tegelijkertijd ernstig genuanceerd worden. Met des te meer belangstelling werd gewacht op de aangekondigde afsluiting van het gehele onderzoeksprogramma — en enigszins plagerig werd daar aan toegevoegd dat het misschien wel aardig was om de term 'verzuiling' maar af te schaffen: niet alleen bleef het risico van reïficatie van de metafoor voortdurend opspelen, ook over een aantal fundamentele vragen (zoals: hoeveel zuilen waren er eigenlijk) leek enige overeenstemming maar niet dichterbij te komen. Onlangs is die afsluiting verschenen onder de titel *De verzuiling voorbij*². Deze titel wijst op een zekere ambivalentie. Op de eerste pagina legt Talsma uit dat de term verzuiling inmiddels zo'n 65 jaar oud is en dus wellicht met pensioen kan, maar Blom verzet zich op de laatste pagina tegen een dergelijke harde leeftijdsdiscriminatie. Er valt volgens hem veel tegen het gebruik van deze term in te brengen en wellicht moet voor nadere analyse van deelprocessen een meer passende terminologie worden gebezigd, maar zijn laatste zin is: 'Als weliswaar nauwelijks scherp te formuleren, maar pregnante en in zijn associatieve werking zeer bruikbare, uitdrukking kan deze metafoor verzuiling daarentegen zeer wel gehandhaafd blijven'. En met een zucht van opluchting kunnen we ons zetten aan de overdenking van wat ons in de tussenliggende pagina's geboden is.

Bibliografisch is deze publicatie een bundel. Maar het gaat hier niet om een min of meer willekeurige bundeling van gelegenheidsstukken: acht auteurs hebben speciaal voor deze uitgave een facet van verzuiling, dan wel een aspect van de Nederlandse geschiedenis in de lange negentiende eeuw, onder de loep genomen op basis van (en naar aanleiding van) de vele resultaten van het onderzoeksprogramma. Daarbij is niet gekozen voor een behandeling per zuil (zoals vroeger nog wel eens gebruikelijk was), evenmin voor een opdeling in perioden (om recht te doen aan het grote verschil tussen de 'vroeg' en 'late' verzuiling, met een daarop volgende periode van 'verzuildheid' en eventueel de latere 'ontzuiling') en ook al niet voor een regionale indeling (wat verklaarbaar zou zijn, gezien het feit dat het zwaartepunt van het onderzoek op lokale studies heeft gelegen). Aangezien de belangrijkste nieuwe inzichten van dit verzuilingsonderzoek vooral zijn verworven op een drietal terreinen, religie, stand en natie, heeft dat de opzet van deze publicatie bepaald: eerst een deel over Godsdienst (met als auteurs

* Recensieartikel naar aanleiding van J. C. H. Blom, J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2000, xi + 331 blz., f45,-, ISBN 90 5589 182 7). Met veel dank aan dr. Ido de Haan voor zijn commentaar op een eerste versie van deze bijdrage.

1 P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling', *BMGN*, CX (1995) 380-392.

2 J. C. H. Blom, J. Talsma, ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000).

Van der Laarse en Leenders), dan over Stand (Wolfram, Talsma en Heerma van Voss) en vervolgens over Natie (Randeraad, De Jong en Groot). Na dit drieluik is er een bijdrage van Blom, die de resultaten van het gehele project nog eens overziet en samenvat. Hier kan reeds worden opgemerkt dat deze werkwijze geleid heeft tot een coherente publicatie. Samen met de opening van het programma, *'Broeders sluit U aan'*, biedt deze afsluiting een mooi, compact overzicht van de discussie over de verzuiling, de problematische kwesties daarin, een rijkdom aan gegevens en tal van suggesties voor nieuwe onderzoeksvragen³. Alleen al deze kwaliteiten vergen een wat uitvoeriger recensie, die — vooral naar aanleiding van de bijdrage van Blom — zal overgaan in een poging om een paar meer algemene suggesties te doen voor een nieuwe omgangsregeling met het begrip verzuiling.

In het eerste luik wordt, zoals te verwachten, de nadruk gelegd op het nauwelijks te overschatten belang van religie, religieuze verdeeldheid en inter- en intra-kerkelijke strijd. Opvallend is echter dat daar vervolgens niet zeer gedetailleerd op wordt ingegaan: het is voor deze onderzoekers kennelijk reeds een open deur. Van der Laarse, maar vooral Leenders gaan een stap verder en vragen aandacht voor een nieuwe blik op religie. Ze constateren dat tot nu toe veelal is geschreven over religie alsof dat iets anders was dan het in eerste (en volgens sommigen in laatste) instantie is, namelijk geloof. Dat gaat dus dieper (of hoger) dan de kerkelijke vormgeving of de theologische structuur van een soort ideologie. Veel studies die het op deze manier bekijken zijn er niet, wellicht omdat er natuurlijk vrijwel meteen een groot bronnenprobleem rijst: wat te zeggen over het onzegbare? Of het nu gaat om 'liberale' vrijzinnigheid, 'protestantse' bevindelijkheid of 'roomse' devotionaliteit: er is nog een lange en lastige weg te gaan in het historisch onderzoek naar de vorm en inhoud daarvan⁴. Toch zal het die kant uit moeten, want anders blijven we gevangen in de gedachte dat religieuze overtuigingen vooral worden ingezet als strategie (in het kader van de overheersing van het openbare leven, standsverheffing of het verwerven van machtsposities bijvoorbeeld), of vooral het resultaat zijn van weloverwogen keuzes (waarmee het in het kille domein van de *rational choice* dreigt te worden getrokken). Dit is te meer van belang waar in het verzuilingsdebat een interessante discussie heeft plaats gevonden tussen Van der Laarse en Van Rooden over de mate van continuïteit van 'de orthodoxe traditie'⁵. Was er sprake van een doorgaande theologische, orthodox-calvinistische stroming, die wellicht zo nu en dan onzichtbaar was (dat wil zeggen door de elite over het hoofd werd gezien), maar door Kuyper in het volle licht werd geplaatst? Of is er geen sprake van een dergelijke continuïteit en is 'het gereformeerde volksdeel', zowel naar vorm als inhoud, een geheel nieuwe constructie, ontsproten aan het mobiliserende en manipulerende genie van

3 J. C. H. Blom, C. J. Misset, ed., *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (S. 1., 1985).

4 Een vergelijkbare mening werd onlangs naar voren gebracht door Amoud-Jan A. Bijsterveld, *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* (Nijmegen, Tilburg, 's-Hertogenbosch, 2000) 12-16.

5 Dit debat vond plaats in *Theoretische Geschiedenis*, XX (1993) 439-454 en XXI (1994) 249-254 en 254-256; vgl. P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996). Volgens Van Rooden is er geen bewijs voor een 'ondergrondse orthodoxe traditie'; het verschijnsel bijvoorbeeld van de conventikels (onofficiële of semi-officiële bijeenkomsten van vrome mensen, die onderling over godsdienst wilden praten) onderging in de loop der tijden grote veranderingen in functie en plaats in de kerk; bovendien bestonden ze niet over langere tijd, maar waren soms populair om dan weer langere tijd te verdwijnen. Dat wil zeggen dat vooral de veranderingen in het geloofsleven belangrijk zijn. Vanuit het verzuilingsproject is hierop geantwoord dat dit wellicht aannemelijk is, maar dat slechts uitsluitel valt te verkrijgen als er een vergelijking wordt gemaakt tussen het geloofsleven in de Republiek en in de negentiende eeuw: dat viel buiten het kader van het verzuilingsproject.

Kuyper, inclusief een vervalste adelsbrief? In wezen gaat het hier niet zozeer over de (kerkelijke) organisatie van het geloof (daarover zijn Van Rooden en Van der Laarse het wel eens), maar om de aard van de gevoelens, de emoties, de opvattingen en overtuigingen daarachter: is die gewijzigd of in grote lijnen gelijk gebleven? Aan deze discussie wordt in deze publicatie wel gerefereerd, maar het laatste woord is daarmee nog lang niet gezegd.

Het tweede luik van deze publicatie handelt over het belang van de stand en standsbeleving, vooral in de kleinere steden en het platteland. Het algemene beeld dat uit de drie bijdragen oprijst is als volgt samen te vatten. Voor alle lagen in de samenleving was het hooghouden van hun reputatie van het grootste belang. Vandaar dat de elite het aan haar stand verplicht was om aan filantropie en verheffing van het volk te doen, zoals ook de eerste arbeidersverenigingen braaf verklaarden naar onderlinge verheffing te streven en de band met hun werkgevers te willen verbeteren. De betrekkelijk rigide standsverdeling werd echter vanaf het midden van de negentiende eeuw uitgehold door de sociale mobiliteit en de politisering, waardoor — hier vroeger, daar later — de traditionele elite de sociëteit in werd gedreven en een nieuwe elite (veelal uit de middenklasse) het pluche beklom. Deze nieuwe elite ging overigens geen onderling gevecht aan: voor een deel omdat ze het in een aantal belangrijke kwesties nogal eens was (zowel op sociaal terrein als op het gevoelige terrein van de zedelijkheid), voor een ander deel omdat zij opnieuw de traditie van schikken en plooiën uitvond. Dat laatste wil zeggen dat zij, door de zeer beperkte financiële middelen gedwongen, rond de eeuwwisseling overging tot een evenredige verdeling van geld⁶.

Hiermee worden kwesties aan de orde gesteld die uitnodigen tot nader onderzoek. Eén daarvan is die vermaarde 'rigiditeit' van de standsordening. Natuurlijk zijn er tal van citaten aan te voeren als deze, uit 1861: 'een verschil van standen ... is volstrekt noodig voor de instandhouding der maatschappij' (85), zoals ook de notie gemeengoed is dat het onderwijs de standsverschillen reproduceerde. Maar daar is ook wel wat tegen in te brengen. Hoe meer we aannemen dat de standsverschillen vast lagen, hoe minder ruimte er is voor de notie dat de hiërarchische ordening van de samenleving juist voortdurend inzet was van een debat. Van oudsher immers strijden verschillende 'beelden' van de verdeling van de ongelijkheid om de voorrang: een tweedeling (de burgerij en het volk, of bourgeoisie en Proletariërs), een driedeling (de burgerij, de middenklasse en het volk) of juist een beeld waarin een sociale *chain of being* bepalend is, de oneindige geschakeerdheid van laag tot hoog⁷. De mate waarin deze voorstellingen in Nederland voorkwamen, de onderlinge verhoudingen daartussen, de eventuele wijzigingen daarin: we weten er nog weinig van. Op dit punt kan in elk geval de scholenstructuur niet alles beslissend zijn: die was simpel te divers. Waarschijnlijk is het onderwijs in de grotere steden het meest naar stand geordend; juist in die plaatsen was echter de zichtbare kans op sociale mobiliteit het grootst, dat wil zeggen dat de vanzelfsprekendheid van de standsordening daar potentieel het kleinst was. Op het platteland en in veel kleine steden was nog heel lang slechts één school beschikbaar; daar zaten dus kinderen uit alle standen bij elkaar; dat gebruik zou in het bijzonder onderwijs nog lang aanhouden. Met andere woorden: het grote thema van de conceptualisering van ongelijkheid in de negentiende eeuw wacht nog op nadere studie. In dat opzicht is het te betreuren dat het debat over de sociale verhoudingen in de Nederlandse samenleving (met een sterk kwantitatieve inslag) in het midden van de jaren zeventig vrijwel gestaakt is⁸. Wellicht

6 Dit impliceert dus een nuancering van de stelling van Daalder, die een lange, ongebroken traditie van 'schikken en plooiën' veronderstelde. De resultaten van het verzuilingsproject suggereren dat de 'pacificatie' niet simpel de voortzetting is van een traditie uit de Republiek, maar het vinden van nieuwe oplossingen door nieuwe gezagsdragers.

7 D. Cannadine, *Class in Britain* (Londen, 1998).

8 J. Giele, G. J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mede-*

dat de resultaten van het onderzoek naar de sociale ongelijkheid, in het kader van het project Reconstructie Nationale Rekeningen, deze kwestie opnieuw onder de aandacht zullen brengen⁹. Een tweede kwestie die in dit luik toch sterk de aandacht trekt is hoe de verzuiling in het algemeen als een kwestie van bovenbouw wordt beschreven. Het gaat om allerlei processen, maar toch vooral om het verheffen van symbolen uit de grabbelton van het verleden, *invented traditions* en diepzinnige worstelingen met identiteiten. Maar tegelijkertijd zouden we toch aanzienlijk meer willen weten over de onderbouw: hoe zat dat nu met de centen, welke gevechten vonden plaats rond het bezit van kerkgebouwen, ziekenhuizen, liefdadigheidsfondsen, salarissen van predikanten, pastoors en onderwijzers, subsidiëring van woningbouwverenigingen, financiële gevolgen van scholenbouw, enzovoorts. Op onderdelen zien we hier en daar wel wat gegevens bijeengebracht, maar een enigszins bevredigend overzicht van de kosten van de verzuiling gaat nog steeds schuil achter een voordoek dat geheel is volgeschilderd met symbolen.

En dan het derde luik, de natie. Centraal staat de paradox dat enerzijds de samenleving in zuilen verdeeld werd, maar dat anderzijds de eenheid, in de vorm van binding aan de natie, toenam. Voor een deel kwam dat omdat in tal van plaatsen de elite (en het electoraat) een betrekkelijk helder verschil maakte tussen lokale en nationale politiek¹⁰.

Nationale politiek ging al betrekkelijk snel (midden van de negentiende eeuw) over 'politiek', maar de lokale politiek was zo 'a-politiek' mogelijk: daar bleef 'standspolitiek' nog lang de toon bepalen en ging het vooral om op rustige toon het algemeen belang van de gemeente te bespreken. De landelijk ontbrandende partijstrijd, de kerkelijke twisten, maar vooral ook de kiesrechtuitbreiding van 1896 (Van Houten) zal de standspolitiek ondermijnen en de rust verstoren. Met des te meer animo werd toch de vrede bewaard, vooral ook door het openbaar bestuur. Burgemeesters en commissarissen des konings werden zelfs uitgezocht op hun vermogen om conflicten te dempen dan wel te voorkomen. Maar daarnaast deden de zuilen zelf ook hun best. Al eerder is opgemerkt, dat er op de keper beschouwd niet zoveel ruzie was tussen de zuilen: juist binnen de zuilen zouden met enige regelmaat conflicten uitbreken. Hoewel dit niet overdreven mag worden (in 1872 gooiden protestanten en katholieken bij elkaar de ruiten in), lijkt het er op dat de eerste zuilen met elkaar in het laatste kwart van de negentiende eeuw onderling vooral een concurrentieslag aangingen in uitingen van goed vaderlanderschap (in tal van volksfeesten en nationale herdenkingen). Alleen de socialisten zouden hier lang buiten blijven staan, c. q. worden gehouden. Theo Thyssen durfde bij de jubileumfeesten van Willem III in 1889 althans niet zonder oranje strik de straat op en was blij dat de straat versierd was: 'De koning keek wel degelijk naar onze erepoort, ik vond het toch maar goed dat die er stond, want anders had-ie zo'n kale dwarsstraat ingekeken' (193). In de loop van de jaren dertig zullen tenslotte ook de sociaal-democraten hun knieval maken en is de natievorming 'af'. Ook hier echter wordt duidelijk dat nader onderzoek mogelijk en gewenst is.

delingenblad, XLV (mei 1974) 2-31 en de daarop volgende discussie in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*.

9 Interessant overigens is de paradox, dat de economie in de negentiende eeuw aanzienlijk meer in beweging was dan tot voor kort aangenomen [J. L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000)], maar dat de mate van inkomensongelijkheid vrijwel onveranderd hoog bleef en pas tegen de jaren tachtig (sterk) zou gaan dalen: A. Vermaas, W. W. Verstegen, J. L. van Zanden, 'Income inequality in the 19th century. Evidence for a Kutznets curve?', in: L. Soltow, J. L. van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands 16th-20th century* (Amsterdam, 1998) 145-174. Met dank aan dr. E. Horlings (UvA).

10 Dit impliceert dat er niet eerst een lokale oriëntatie was en pas daarna een nationale zou opkomen, zoals gesuggereerd door De Rooy, 'Zes studies', 388-390: vanaf het begin hield men dat goed uit elkaar.

Verschillende keren wordt in deze bundel vastgesteld dat het vreedzaam naast elkaar leven van de zuilen vooral niet te finalistisch moet worden gezien. Met andere woorden, de verzuiling moet niet teruggeprojecteerd worden op de verzuiling. Er was wel degelijk sprake van een forse dosis onderlinge animositeit, die tot veel uiterst onaangename retorica heeft geleid en zelfs zo nu en dan tot handtastelijkheden. Tot nu toe blijft, zoals Groot terecht vaststelt, de relatie tussen verzuiling en natievorming nog vrij vaag en is onvoldoende gepreciseerd hoe nu die verschillende stromingen onderling strijd leverden en hun plek in de natie bevochten (199). Maar bovendien, zo kan daar aan worden toegevoegd, weten we eigenlijk nog steeds niet goed wat we ons bij dat natiegevoel moeten voorstellen: is dat eigenlijk vooral Oranjeliefde? Wellicht zou dus toch nog eens nader gekeken moeten worden naar uitingen van diepgaande bezorgdheid over het uiteenvallen van Nederland (en dan niet alleen bij de liberalen), dan wel uitingen van saamhorigheid bij externe dreiging (bij voorbeeld naar aanleiding van Duitse eenwording en Eerste Wereldoorlog). In dit opzicht is de schaarste te betreuren van het pers-historische onderzoek (waartoe ik ook het onderzoek naar de pamfletten reken), met name voor zover dit een reconstructie en analyse betreft van het onderlinge debat tussen de verschillende zuilen en binnen de zuilen over dit probleem.

Al met al ligt de nadruk van de bijdragen niet zozeer op het aanbieden van een compleet alternatief voor de bestaande verzuilingsliteratuur, maar veel meer op het afstoffen van oude opvattingen, het leggen van nieuwe accenten en bovenal het laten zien hoe een aantal processen in de negentiende eeuw — die op uiteenlopende wijze uitmondten in, dan wel nauw verbonden zijn met 'verzuiling' — op een frisse manier onderzocht en beschreven kunnen worden. Alleen al wegens die verdienste is het een stimulerende publicatie. Blijft echter de vraag wat nu eigenlijk verzuiling is. De taak om dat uit te leggen viel toe aan Blom, de *auctor intellectualis* van het programma.

Na een korte terugblik op de motieven tot en de organisatie van het programma, geeft hij een overzicht van de acht dissertaties die uit dit project zijn voortgekomen¹¹. Daarbij legt hij de nadruk op het feit 'dat geen van de, in het van oudsher zo in visies excellerende columnologische debat naar voren gebrachte, 'verzuilingstheorieën' of interpretaties als algemeen geldend overeind gebleven is'. Hij duidt dit verschijnsel zelfs tevreden aan als 'de vernietigende kracht van het verzuilingsproject'. Maar vervolgens gaan de acht verschenen dissertaties ook nog eens zeer verschillende kanten uit, waardoor het niet eenvoudig is simpele conclusies te trekken. Wat de definitie betreft waardeert hij het voorstel van Van der Wüsten en Knippenberg: 'verzuiling [is] een specifieke vorm van etnisering/segmentering, waarbij sprake is van een complex van onderling (formeel of informeel) verbonden organisaties, dat ingebed is in het politieke stelsel en in zijn meest zuivere vorm een politieke partij omvat'. Maar Blom laat daarop volgen dat dit 'op het eerste gezicht een betrekkelijk traditionele omschrijving [is], met de term etnisering als opvallende nieuwigheid'. Voor het gebruik van die term pleit (volgens Van der Wüsten en Knippenberg) het volgende. Met enige nadruk dient te worden vastgesteld dat verzuiling een landelijk verschijnsel is: lokale studies kunnen dus wel een bijdrage leveren aan het inzicht in het verschijnsel, maar dat mag niet aan het zicht onttrekken dat het uiteindelijk gaat om 'een proces ... op het niveau van staat en samenleving als geheel'. In dat opzicht, en dat is de tweede overweging, valt het te beschouwen als de Nederlandse variant van een internationaal verschijnsel, namelijk dat er in de negentiende eeuw scheidslijnen in de samenleving worden getrokken: natievorming leidt onvermijdelijk tot het maken van verschillen tussen

11 Naast de zes dissertaties die zijn gememoreerd in De Rooy, 'Zes Studies' gaat het om: M. de Kwaasterniet, *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984)* (Amsterdam, 1990) en R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum, 1999).

'wij' en 'zij'. De vraag is dan vervolgens wat dat 'wij' samenbindt, of met andere woorden welk cultureel kenmerk zo belangrijk wordt, dat alle andere culturele kenmerken daaraan ondergeschikt raken 'en de connotatie van verwantschap in de meest letterlijke zin ontstaat,... zowel zelfbepaling als bepaling door anderen spelen daarbij een rol'. Vandaar het gebruik van de term etnisering. Ook al lijkt Blom nog niet helemaal overtuigd, hij ziet de voordelen van een dergelijke omschrijving of definitie.

Al met al vertoont Blom zich hier als een ware Houdini, die zich op elegante wijze uit een aantal knopen weet los te maken: de bestaande verzuilingsliteratuur is omver geblazen, maar een nieuwe is nog niet in zicht (en dat kon achteraf gezien ook niet, want verzuiling is niet in eerste instantie een lokaal, maar een landelijk verschijnsel); we kunnen de term verzuiling wel blijven handhaven (als een soort stenografische aanduiding voor 'segmentering/etnisering'), maar interessanter is het toch om het onderzoek voort te zetten naar processen die daar onderdeel van uitmaken, dan wel daarmee verknoopt zijn geraakt (op de terreinen van religie, stand en natie). Kortom: enerzijds is het project mislukt, maar anderzijds heeft het project (daardoor) buitengewoon interessante inzichten opgeleverd. We zijn de verzuiling hiermee wellicht voorbij geraakt, maar deze is tegelijkertijd nog allerminst uit het zicht verdwenen. Welke richting zou nu verder zinvol ingeslagen kunnen worden?

In de eerste plaats zou het verdere onderzoek een zekere preutsheid moeten afleggen. De verzuiling is wel eens aangeduid — ik meen door J. A. A. van Doorn — als 'emancipatie op gemene kosten'. Maar om hoeveel geld dat nu ging is nogal onduidelijk, evenals de vraag hoe het verdelingsmechanisme van de subsidies eigenlijk werkte. En daarmee wordt niet alleen bedoeld op het onderwijs, maar vooral ook op die snel-uitbreidende overheidsstimulering van het middenveld (onder meer allerlei sociale regelingen die via de vakorganisaties liepen). Tot nu toe lijkt de verzuiling vooral over mooie gevoelens of over diepe gedachten te gaan, over verzet tegen 'de moderniteit', over 'emancipatie' of over het uitvinden van tradities en het vormen van collectieve identiteiten (met vooral in de oudere literatuur de melodramatische keerzijde daarvan: miskennis en onderdrukking). Deze culturalistische blik is niet onjuist, maar ook niet vrij te pleiten van een zekere eenzijdigheid. Het zou ook wel eens wat platter onderzocht mogen worden, met ook nog wat voortgezet 'graven naar de macht'.

In de tweede plaats zou ik een beetje opzien tegen nieuwe studies over de verzuiling in Delfzijl, Aerdenhout of Breskens, om maar een aantal willekeurige plaatsen te noemen. Nog meer lokale studies van deze aard zouden bijna vanzelf onder de wet op de verminderde meeropbrengst vallen. Vandaar dat het van belang is vast te houden aan de opvatting dat het hier gaat om een proces op nationaal niveau. Dat impliceert ook dat verder onderzoek vooral zal winnen bij internationale vergelijking¹². Nu schijnt tegenwoordig bijna geen onderzoek meer plaats te kunnen vinden zonder internationale vergelijking, maar in dit geval lijkt het me van belang om op die manier verder afstand te nemen van de gedachte dat Nederland toch wel een buitengewoon bijzonder land is. Ook hier ging het toch vooral om een variant van staats- en natievorming, zoals bekend een meer voorkomend proces.

Vooralsnog echter is dit misschien een geschikt moment om samen te vatten welk beeld van het verzuilingsproces op dit moment te schetsen valt. Als uitgangspunt kies ik vooral de gedachte

12 Het belang van internationale vergelijkingen is duidelijk, o. a. uit de studies van H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel, Amsterdam, 1986) en S. Hellemans, *De strijd om de moderniteit, sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven, 1990); vgl. *West European politics*, XXIII (July 2000) iii, met o. a. bijdragen van Michael Wintle en J. C. H. Blom.

dat het inderdaad handelde om een proces op landelijk niveau. Daarbij spelen verschillende overwegingen een rol. Willem I had 'een zeker idee' over Nederland, maar voor het overige was het een land dat op tal van manieren vooral verscheidenheid opleverde: 'een archipel van gebieden en samenlevingen'¹³. Daarmee was de eenheid van het land een zich voortdurend stellend probleem. Er waren in ieder geval twee kwesties, die — hoe lokaal wellicht ook in eerste aanleg — meteen landelijke consequenties hadden: de inter- en intra-kerkelijke spanningen, alsmede de sociale verhoudingen, vooral geproblematiseerd als het voor verbetering vatbaar geachte beschavingsniveau van 'het volk'. Het belang van de grondwet van 1848 is, vervolgens, dat 'politiek' onafwendbaar het kanaal werd waarin de bestaande tegenstellingen vorm kregen, dan wel werden omgesmolten tot nieuwe. Tevens dwong deze grondwet mensen — vroeger of later — om uit het lokale verband te treden en zich op nationaal niveau te organiseren¹⁴. In dit verband wil ik nog eens wijzen op de bekende uitspraak van Thorbecke, die in 'Over het hedendaagsche Staatsburgerschap' (1844) opmerkte: 'De revolutie heeft alle kringen des maatschappelijken levens geopend, en tot de omtrek van één middenpunt gemaakt'. En dat middenpunt was de staat. Schaepman zou het enkele decennia later als volgt zeggen: 'In onze tijd ligt het voor de hand, dat iedere beweging zich allereerst openbaart op politiek gebied. Immers de Staat is in onze dagen op weg alles te worden...'¹⁵. Dit impliceert overigens niet, dat alle zuilen op dezelfde manier tot stand zijn gekomen en daarmee ook een vergelijkbare structuur zouden vertonen. En ten slotte is van belang te beseffen dat zuilen vooral tot stand zijn gebracht in onderlinge concurrentie, dat althans op zijn minst de onderlinge dynamiek in het oog gehouden moet worden. Als we met deze noties het geheel nog eens bekijken, dan is wellicht het volgende patroon aan te wijzen.

In de eerste fase, die we de pre-verzuilingsfase zouden kunnen noemen, moet dan geweest worden op de snel oplopende spanningen binnen de Hervormde Kerk (1816). Van belang is hier dat de Hervormde Kerk zijn belangrijke functie als natievormende instantie verloor: de 'oude' dissenters als lutheranen, doopsgezinden en remonstranten hadden prachtig bijgedragen aan de vorming van een 'christendom boven geloofsverdeeldheid', maar dat gaf vanaf 1830 snel oplopende spanningen binnen de kerk. En toen het de overheid vervolgens duidelijk werd dat 'Nederland' ook afgescheidenen en roomsen diende te omvatten, werd zij neutraler, wat tot een nieuwe ronde van spanningen zou leiden, nu meer op politiek terrein uitgevochten¹⁶. Vooral Groen van Prinsterer functioneerde als 'de Paulus-figuur' van een beweging die de zaken op scherp begon te zetten¹⁷. In de loop der tijd zou hij zijn richting gaan aanduiden als *Le parti anti-revolutionnaire et confessionnel dans l'église réformée des Pays-Bas* (1860), waarmee de naamgeving al duidelijk maakt dat hij zijn strijd tegen het modernisme zowel op het 'politieke' front als op het 'kerkelijke' front voerde; het was een strijd op twee fronten tegen hetzelfde monster: de Verlichting. Het verzet tegen de onderdrukking van de Afscheiding of het *Adres van Zeven Haagsche Heren* (1842) — waarin fel werd uitgehaald naar de top van het hervormd predikantencorps — was van eenzelfde aard als het verzet tegen de Gemeentewet van Thorbecke,

13 H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen, 1988) 17.

14 Zie I. de Haan, 'Het onderwijs in de Grondwet', in: N. C. F. van Sas, H. te Velde, ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1789-1917* (Deventer, 1998) 182-217.

15 J. R. Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', in: C. H. E. de Wit, ed., *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen, 1980) 86; Schaepman geciteerd naar Jos. van Wely, *Schaepman. Levensverhaal* (Bussum, 1954) 409.

16 D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam, 1999) 153.

17 C. E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s. a. [1904]) 234.

of diens opvattingen over armenzorg en onderwijs¹⁸. Het vanaf 1840 uiteenvallen van de aanvankelijk zo succesvolle samenwerking tussen de staat (zo niet de koning zelf), de Academie (hoogleraren in de theologie) en de beroepsgroep der (meest vooraanstaande) predikanten, bracht de aard van de natie in het strijdperk; daar liggen de wortels van een dynamiek die tot de verzuiling zou leiden.

In deze zelfde periode, tussen 1830 en 1860 zullen echter niet alleen de intra-kerkelijke spanningen aan protestantse zijde een belangrijke rol spelen, maar zullen ook die tussen protestanten en katholieken daaraan verknoopt raken. Interessant is in dit verband de observatie van Van de Sande, die constateerde dat van de ruim drieduizend pamfletten, die de Aprilbeweging van 1853 opleverde, het aantal fel antipapistische slechts een bescheiden plaats innam. Vooral predikanten uit orthodox-calvinistische kring grepen naar de pen, maar zij richtten zich in eerste instantie tot hun geloofsgenoten, vanuit de gedachte dat slechts een herstel van de protestantse eenheid kon garanderen dat de duistere tijden van bijgeloof en zedeloosheid van vóór de Reformatie niet zouden terugkeren¹⁹. Dat nam niet weg dat de Aprilbeweging door de katholieken toch vooral werd beleefd als een betrekkelijk onaangename affaire, om een *understatement* te gebruiken. Nog midden in de naweeën er van, vol zorgen over mogelijke staatsgrepen en zelfs internationale inmenging, schreef de hoofdredacteur van het katholieke dagblad *De Tijd*, J. Smits in een particuliere brief als zijn vaste hoop en zekerheid uit: 'wat niet vallen zal: dat is de Katholieke eenheid: zuil, die naast en met het Protestantsche wangebouw uit denzelfden arbeid is opgezeten'²⁰.

Hier wordt dus de metafoor van de zuil voor het eerst gebruikt²¹. En de functie ervan is meteen opmerkelijk. Ten eerste wordt hiermee een aanduiding gegeven van de eenheid van alle geloofsgenoten: in de verdediging van de kerk hebben zij een gemeenschappelijk belang die alle andere belangen overstijgt. En daarnaast is duidelijk dat één zuil geen zuil is: deze metafoor vergt altijd op zijn minst één ander, een gevreesde concurrent waarvan men doorgaans aanneemt dat die verder is in opbouw en machtsontplooiing, zodat men zich maar beter kan haasten om niet achter te blijven. Daarmee is dit een fase waarin de verzuiling werd voorbereid. De staat ziet zich gedwongen — alleen al door de snel oplopende sociale spanningen in de jaren veertig— zich te bekommeren om de samenhang in de natie en wordt daardoor 'neutraler'. De ontvlechting van het politico-theologische complex ('de protestantse natie') bevordert identiteitsarbeid in orthodoxe kring, waardoor de traditionele spanning tussen katholieken en protestants Na de publicatie van J. de Bruijn, ed., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam, 1987) is er nog steeds behoefte aan kaartmakers; zo is onder meer een moderne biografie over Groen zeer gewenst. Zie overigens: J. W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw* (Leiden, 1993).

19 A. van de Sande, 'Ijkpunt 1850 - Vrijheid, gelijkheden broedertwisten in het jonge vaderland', in: C. Augustijn, E. Honnée, ed., *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen, 1998) 103-125, hier 106-109.

20 J. Smits, 10 september 1853, geciteerd naar: J. H. J. M. Witlox, *Studiën over het herstel der hiërarchie in 1853* (Tilburg, 1928) 72.

21 Door het Amsterdams Verzuilingsproject was een 'virtuele' wisselbeker ter beschikking gesteld voor degene die de eerste vermelding van deze metafoor opspoorde. In *De verzuiling voorbij* (237, noot 1) is deze inmiddels toegekend aan dr. C. H. Wiedijk, die wees op *Het Volk* (17-08-1935 en 15-10-1935) waarin sprake was van 'de zogenaamde vier zuilen voor de zorg voor de werkloze jeugd'. De vermelding van het citaat uit 1853 moet niet gezien worden als een poging de wisselbeker op te eisen, maar om te wijzen op de vraag of 'zuil' niet zo'n voor de handliggende metafoor is, dat deze verschillende keren is 'uitgevonden'. Blom heeft al eens gewezen op de oude traditie van aan de bouwwereld ontleende beeldspraak in: J. C. H. Blom, 'Partijen en verzuiling rond de eeuwwisseling', in: R. A. Koole, ed., *Het belang van politieke partijen* (Groningen, 1984) 23-40, hier 25.

tanten toeneemt en een nieuwe betekenis krijgt, waarna ook in katholieke kring het proces van identiteitsarbeid begint.

In de tweede fase zal dit langzamerhand, met veel vallen en opstaan, organisatorische vormen gaan aannemen. De achtergrond daarvan is ten eerste de vrij plotseling moderniserende economie in de jaren zestig. De zeer snelle groei van de industrie leidde tot een sterke groei van het reëel inkomen, steden begonnen weer te groeien en het aantal mensen dat van de armenzorg afhankelijk was daalde aanzienlijk²². De dynamiek van het kapitalisme doorbrak 'de oude plaatselijke en nationale zelfgenoegzaamheid en afgeslotenheid' en stelde daarvoor 'alzijdig verkeer en alzijdige afhankelijkheid' in de plaats, zoals Marx reeds had voorspeld in het *Communistisch Manifest*. Als symbool daarvoor kan gewezen worden op de aanleg (1868-1872) van een ijzeren spoorbrug van 1500 meter lang (en daarmee in die tijd de langste brug in Europa) bij de Moerdijk, waarmee een eeuwenoude afstand tussen het Noorden en het Zuiden van Nederland voor het eerst letterlijk werd overbrugd²³. Maar deze mobiliteit zou ook leiden tot een sterke politisering in dit decennium²⁴. Kort samengevat zou men kunnen zeggen dat in deze jaren 'de verzuilers' naar voren kwamen en de tegenstanders daarvan langzamerhand het lachen verging: zij dolven het onderspit (conservatieven, papo-thorbeckianen) of dienden de uitdaging aan te gaan. Een nieuwe groep liberalen zal voor de laatste optie kiezen. Hierbij valt te denken aan de befaamde rede van Kappeyne van de Coppello, die in 1874 de oorlog verklaarde aan de 'kerkelijke partijen' onder het banier van de 'moderne levensbeschouwing'. Deze liberalen verliezen vanaf 1860 zelfs hun traditionele afkeer van partij vorming en zullen hun eigen opstelling expliciet 'partijdig' gaan noemen²⁵. In deze fase zullen een aantal traditionele scheidslijnen in de nationale politiek (liberaal versus conservatief; protestants versus katholiek) vervagen en worden omgesmolten tot een nieuwe scheidslijn tussen liberalen en confessionelen. In 1878 zal Abraham Kuyper daar de term 'antithese' voor munten²⁶. Met een geweldige energie zou hij een volksdeel gaan organiseren, zoals bekend, waarbij de onderwijskwestie gebruikt werd om de 'politicophobie' in eigen gelederen te bestrijden en over te gaan van een vooral defensieve naar een offensieve politiek. Interessant is in dit verband natuurlijk ook de band die hij met de werkliedenvereniging Patrimonium (1877) wist vast te houden.

Het lijkt wel alsof de liberalen in die periode een omgekeerde ontwikkeling gaan doorlopen. Het grote probleem in deze fase is te begrijpen wat de liberalen eigenlijk voor ogen stond. Enerzijds immers is zichtbaar dat zij (althans ten dele) mikten op een intensivering van goede verhoudingen met lagere standen, zeker met fatsoenlijke werklieden. Zij beijverden zich in het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie (1870), ze bevorderden de oprichting van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (1871) en zorgden er voor dat de voorzitter daarvan, B. H. Heldt, in 1885 als eerste werkman in het parlement werd gekozen. Ook de aloude Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd zoveel mogelijk op een nieuwe, 'sociale' koers gezet. Dit alles kan geïnterpreteerd worden als ontwikkelingen die tot een liberale zuil hadden

22 Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 167, 343-414.

23 A. J. Veenendaal jr., *De ijzeren weg in en land vol water. Beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland 1834-1958* (Amsterdam, 1998) 31.

24 'De jaren tussen 1866 en 1873 zijn voorde ontwikkeling van de politieke verhoudingen in Nederland van groot belang geweest. In deze jaren ontstonden electorale blokken die lange tijd het gezicht van de politiek zouden bepalen'. Aldus R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voorde Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum, 1999) 32.

25 I. de Haan, 'Een gevelde Goliath? Liberale onderwijspolitiek 1848-1920', in: T. J. van der Ploeg, e. a., ed., *De vrijheid van onderwijs, de ontwikkeling van een bijzonder grondrecht* (Utrecht, 2000) 35-57, hier 41-44.

26 A. Kuyper, 'Ons Program' (Amsterdam, [1879] 1892) 16. In het dagelijks leven bleef de tegenstelling katholiek - protestants uiteraard (tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw) van groot belang.

kunnen leiden. Dit zou aantrekkelijk zijn geweest, omdat daarmee ook een dam zou zijn opgeworpen tegen het socialisme, dat weliswaar aanvankelijk niet veel voorstelde in Nederland, maar waarvan — gezien de ontwikkelingen in het buitenland — toch gevreesd moest worden dat ook het goede vaderland daarvan niet vrij zou kunnen blijven²⁷. En toch werkte het zo niet uit. Het lukte de liberalen ten eerste niet om het standsverschil te overwinnen (waarschijnlijk door toenemende sociaal-economische spanningen als gevolg van de modernisering van de economie), zoals het ook niet mogelijk bleek de interne meningsverschillen op te lossen (denk aan de onenigheid over het kieswetvoorstel van Tak van Poortvliet in 1894), waardoor het ook niet tot stabiele partijvorming zou komen. Ook de vrij drastische verandering in de politieke cultuur, met 'lyrisch leiderschap', ideologische profilering en gedisciplineerde partij loyaliteit, vond in liberale kring noch waardering noch navolging²⁸.

Het lijkt er zelfs een beetje op dat ze de concurrentie met de confessionelen als een verloren strijd gingen beschouwen (er is al vaker op gewezen dat het *fin de siècle* voor de liberalen vooral in de jaren tachtig viel) en zich vanaf dat moment steeds meer gingen bekommeren om het zoveel mogelijk behouden van de eenheid van de gemeenschap. Het appèl aan de burgers om zich gedisciplineerd te wijden aan de belangen van de samenleving, zelftucht op te brengen en gemeenschapszin te betonen nam sterk toe²⁹. Dit ging zelfs zover dat juist op het gebied van moraal en zedelijkheid (waar de tegenstellingen tussen moderne en confessionele levensbeschouwing aanvankelijk vrijwel onoverbrugbaar waren) een merkwaardige samenwerking ontstond tussen liberalen en confessionelen³⁰. Zo bezien zijn er in liberale kring dus wel aanzetten tot zuilvorming (allerlei banden met zeer uiteenlopende organisaties in de civiele maatschappij, zelfs verschillende pogingen tot de vorming van een 'echte' politieke partij), maar veel kracht en cohesie verwierf het niet. Zou het echter niet mogelijk zijn dat zij hun hoop vooral gingen zetten op een aantal sleutelplaatsen in de openbaarheid: in het openbaar bestuur, de bureaucratie, de rechterlijke macht en de universiteiten? Het zou stroken met hun legalistische traditie en hun verantwoordelijkheidsgevoel. Overdreven samengevat zou het kunnen zijn dat de liberalen het staatsapparaat een vergelijkbare functie gingen toekennen als elders de zuilen verwierven. Het zou wellicht verklaren hoe juist nationale wetgeving op sociaal gebied in het laatste decennium van de negentiende eeuw door de liberalen zo voortvarend werd aangepakt. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of dit een vruchtbare suggestie is.

Zo is er één zuil, de anti-revolutionaire, in volle opbouw, en een 'liberale zuil' aan het mislukken, dan wel zich strategisch aan het verschansen in het staatsapparaat. De katholieken zijn wel in beweging gekomen, maar vooralsnog vooral doende te voorkomen dat katholieken zich bij andere organisaties aansluiten. Pas rond de eeuwwisseling zal een nieuwe fase aanbreken, gekenmerkt door een grote dynamiek, vooral aangejaagd door de veranderingen in de kieswetgeving.

27 Quack was in 1872 zelfs expres naar Den Haag afgereisd om 'in een onooglijk volks-dans-zaaltje' Marx te zien, die hij beschouwde als een soort Johannes de Doper van een naderende 'orkaan'; H. P. G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H. P. G. Quack 1834-1914* (Nijmegen, [1913/1915] 1977)231.

28 I. de Haan, H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CXI (1996) 167-200 en H. te Velde, 'Ervaring en zingeving in de politiek. Het politieke charisma in de tijd van Abraham Kuypers', *Theoretische Geschiedenis*, XXIII (1996) 519-538.

29 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Libéralisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* ('s-Gravenhage, 1992).

30 P. de Rooy, 'Dat de evenaar noch naar links, noch naar rechts doorzwikke'. De confessionelen en de moderne natie', in: U. Becker, ed., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam, 1990) 39-60, hier 53-56. De tegenstelling zou geluud kunnen zijn doordat sommige liberalen van oordeel waren dat in het algemeen de ontwikkeling langzaam maar zeker een 'liberale kant' op ging (met name op het gebied van parlementaire vormen en economisch beleid).

Vanaf 1887 was er geen verschil meer tussen kiesgerechtigden voor de gemeenteraad en voor de kamer — wat de nationalisering van de politiek sterk bevorderde — en vanaf de kieswet van Van Houten (1896) kregen ook veel arbeiders het kiesrecht (op verschillende plaatsen liep het electoraat op tot tachtig of negentig procent van de volwassen mannelijke bevolking)³¹. In deze derde fase zal zowel *De dageraad der Volksbevrijding* op poten worden gezet als het *Rijke Roomsche Leven* vorm krijgen. Dan zal het komen tot de oprichting van bijvoorbeeld de Vereeniging van R. K. Geitenhouders te Honselersdijk, die gezamenlijk een bok exploiteerden: lid konden alleen zijn wie katholiek was en zedig van gedrag, niet-katholieken konden hospitant-lid worden, als zij God, huisgezin en eigendom erkenden en bij 'het aangaan eener gemengde verkeerling' ging het lidmaatschap weer verloren³². Om in de voor de hand liggende termen te blijven: de bokken en schapen werden stevig uit elkaar gehouden, de socialistische nadrukkelijk meer dan de protestantse. De sociaal-democraten hadden aanvankelijk de meeste moeite met de antithese en zouden met de Groninger Schoolmotie van 1903 (waarin werd verklaard dat subsidie voor het bijzonder onderwijs niet langer zou worden afgewezen) proberen het religieuze onderscheid te laten vervangen door het klassenverschil, maar dat had slechts een zeer matig succes. De katholieken zouden nog veel problemen hebben om de sterk uiteenlopende organisatiestructuren — kerkelijke organisatie (gebaseerd op bisdommen), gewestelijk particularisme (Brabant en Limburg versus 'Holland') en een gilde-achtig corporatisme — om te bouwen tot modernere vormen. Maar de onderlinge concurrentie tussen rooms en rood stond er borg voor dat de katholieken de gelederen sluitend wisten te krijgen³³.

Als de afsluiting van deze periode valt de invoering van het algemeen kiesrecht te beschouwen. Dat was ook de periode dat duidelijk werd dat de Pacificatie van 1917 geen wijziging vermocht te brengen in het gegroeide patroon: het ten volle bevredigen van de eisen op het gebied van het onderwijs leidde niet tot het verdampen van de politieke organisatie van de confessionelen. Een jaar later werd duidelijk dat de sociaal-democraten zich in de bestaande politieke structuur zouden aanpassen, zoals zo onovertroffen door Vliegen tot uitdrukking werd gebracht met zijn opmerking: 'Een revolutie is in een democratisch geregeerd land een dwaasheid. Ik heb niet 25 jaar gevochten voor algemeen kiesrecht, om het enkele maanden na zijn invoering weer af te schaffen'³⁴.

Vanaf dat moment zou er niet zozeer over verzuiling, maar over verzuildeid gesproken dienen te worden. De segmentering is dan voltooid, iedere zuil heeft zijn eigen held en verleden, verkiezingen zijn dan eigenlijk vooral wat omslachtige volkstellingen. Tijdens het Interbellum zullen de vier zuilen zoveel mogelijk worden uitgebouwd tot 'morele gemeenschappen', waarin het volledige leven zich kon afspelen³⁵. Op merkwaardige wijze zullen de vier zuilen zich zeer

31 R. de Jong, 'De som van de delen? Politiek en bestuur op lokaal niveau in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: Blom, Talsma, *De verzuiling voorbij*, 154-170, hier 166.

32 L. Heerma van Voss, 'De rode dreiging... en het verzuilde antwoord', in: Blom, Talsma, *De verzuiling voorbij*, 115-132, hier 118-119 en 268 (noot 15).

33 L. Heynsbroek, 'Corporatisme in de katholieke zuil. Katholieke opvattingen over het loonoverlegstelsel na Rerum Novarum', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVII (1991) 172-196; J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum, 1998).

34 Geciteerd naar J. Perry, *De Voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam, 1994), 280.

35 Het begrip 'morele gemeenschap' is ontleend aan Van Rooden, *Religieuze regimes*. Overigens heb ik de neiging het verschijnsel later in de tijd toe te passen dan Van Rooden, die recentelijk (9 november 2000 in De Balie te Amsterdam; de lezing zal gepubliceerd worden in *De Negentiende Eeuw*) een omgekeerde beweging maakte en het eerder in een nog verder terugliggende periode laat aanvangen. Vgl. P. de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: R. Aerts, e. a., ed., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999) 178-262, hier 200-201.

sterk van elkaar onderscheiden, maar paradoxaal genoeg ook zeer sterk op elkaar lijken³⁶. Hier gold in volle maat het narcisme van de kleine verschillen. Afgezien van de overeenkomende beeldtaal (manifestaties, vlaggen en optochten van de jeugd), ook sterk bevorderd doordat ze een soort gezamenlijke verantwoordelijkheid op de schouders hadden genomen voor publieke deugden als eendracht, plichtsbesef en gemeenschapszin³⁷. In alle zuilen werd geklaagd over de 'hokjesgeest' en somber opgemerkt dat Nederland alleen nog aan elkaar hing door middel van de koningin en de belasting, maar Koninonedag werd sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw eendrachtig gevierd (vanaf het midden van de jaren dertig ook door de sociaal-democraten) en de belasting door allen trouw betaald. Juist dit soort cement, door alle zuilen gebruikt, zou in het midden van de jaren zestig verpoederen en wel min of meer gelijktijdig bij alle zuilen.

Laten we samenvatten. Een van de aardigste resultaten van het Amsterdamse verzuilingsproject is dat alle theorieën geen algemene geldigheid bleken te hebben. Dat viel ook bijna wel te verwachten, want specifiek verzuilingsonderzoek was daarvoor nauwelijks verricht. Voor een deel was dat het gevolg van het feit dat ook het historisch onderzoek zelf sterk verzuild was, zodat ons telkens één zuil werd gepresenteerd³⁸.

Het resultaat was dat Blom terecht kan spreken over 'het van oudsher zo in visies excellerende columnologische debat' (226). In die zin was het zich onthouden van een robuuste opvatting, theorie of hypothese bij de aanvang van het project verstandig. Door het onderzoek bovendien op het lokale niveau af te stemmen, kon de (zich voortdurend wijzigende) verstrengeling van religie, stand en politiek, van integratie en differentiatie zichtbaar worden — in die zin is in dit project een vorm van integrale geschiedschrijving gerealiseerd. Daar ligt wellicht ook de bron van het onderzoeksplezier, dat bij iedere publicatie van de groep onderzoekers zo merkbaar is. Daar ligt in ieder geval ook de waarde voor verder onderzoek, zowel in de vorm van de omvangrijke hoeveelheid gepresenteerde gegevens, als de inspiratie die aan tal van observaties en opvattingen ontleend kan worden. Maar tegelijkertijd is al eerder opgemerkt dat alle bestaande theorieën ook een beetje waar bleken te zijn³⁹. Hierboven is een voorstel gedaan hoe die theorieën te verbinden zijn met een aantal generaliseerbare resultaten van het lokale onderzoek. Als we dan de verzuiling bezien als een proces dat zich afspeelt op het niveau van die ingewikkelde relatie tussen staat en natie⁴⁰, lijkt het verstandig een aantal fasen te onderscheiden, respectievelijk

36 Dit werd letterlijk in beeld gebracht in de serie documentaires 'De jaren 20-30', voor de VPRO gemaakt door Hans Keiler, in samenwerking met R. de Jong, A. Nuis, P. Verhoeff (1971): Chr. Vos, 'Een onverschillige geschiedenis?'. *Jaarboek mediageschiedenis*, V (1993) 227-260, hier 233-235.

37 R. van der Laarse, 'De Deugd en het Kwaad. Liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting', in: Blom, Talsma, *De verzuiling voorbij*, 2-45, hier 45, wijst vooral op een 'liberaal verlicht-conservatisme' als drager van deze zorg; mij lijkt het voor alle zuilen kenmerkend, wellicht hebben zij allen de invloed van de Verlichting ondergaan. Dit wijst eens te meer op het probleem dat 'tradities' zelden of nooit zonder wezenlijke veranderingen worden doorgezet, zoals met name frequent wordt aangenomen als het om het 'poldermodel' zou gaan: zie hierover J. C. H. Blom, 'Nederland bestaat - deel twee', *HG-Nieuws*, VI (december 1999).

38 W. ten Have, 'De geschiedschrijving over crisis en verzuiling' in: W. W. Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, 1983) 256-288.

39 De Rooy, 'Zes studies', 384.

40 In die zin is het van belang te beseffen dat rond 1800 de traditionele structuur ('de republikeinse veelheid') was afgeschaft; daarmee is de verzuiling op te vatten als zowel een herstel van de ordening van de verhouding tussen overheid en burger als de volstrekt nieuwe (zij het in internationaal perspectief gezien niet unieke) vormgeving van een 'middenveld', dat staat en natie weer aan elkaar wist te verbinden. M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. s-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999), met name 323-324.

1830-1860; 1860-1890; 1890-1917 (en vervolgens 1917-1965 voor de verzuildheid). Het ontstaan van de verzuiling in de eerste periode moet gezocht worden in het uiteenvallen van de politico-theologische samenhang die zo bepalend was voor het beeld dat velen hadden over Nederland als een protestantse natie. Het ontstaan van een anti-revolutionaire richting is in deze essentieel (en internationaal gezien betrekkelijk uniek). Dit proces wordt bevorderd door de grondwet van 1848, die niet alleen staat en kerk scheidde, maar ook staat en natie: men hoefde niet meer van het vaderland te houden, men was burger als men zich aan de wet hield. In de tweede periode zal de verzuiling een aanvang nemen en wel op twee manieren: oude scheidslijnen worden vervangen door nieuwe, die op nationaal niveau in een nieuwe, agressieve politieke cultuur naar voren worden gebracht, en ten tweede krijgt dit buiten het Binnenhof de vorm van het mobiliseren en organisatorisch vormgeven van 'volksdelen'. De antiithese-gedachte is vooral een symbool voor de concurrentie tussen de anti-revolutionairen en de liberalen. In de derde fase zullen de grootste 'volksdelen' verzuild worden, sociaal-democraten en katholieken. In beide groepen bestond daarover veel onenigheid, maar ze worden daartoe gedwongen, zowel door het reeds vigerende patroon, als door de onderlinge concurrentie (die zowel werd bepaald door oplopende klassenspanningen als een drastische uitbreiding van het kiesrecht). Daarna, in de vierde fase, gaat het vooral om het behoud van het marktaandeel en daartoe zorgen voor een verdere verzuilingsgraad (zowel van de eigen achterban — denk aan de geitenfokkers — als van de samenleving als geheel — denk aan het radiozendtijdbesluit van 1930, waar de beschikbare tijd in vieren werd verdeeld). Geen zuil was gelijk, noch in oorsprong en dus ook niet naar leeftijd, noch in de kern of structuur, noch in omvang en controlerende kracht over de achterban, maar in die fase zullen ze in een onderling leerproces elkaar steeds meer naderen. Dan is 'vierstromenland' een treffende omschrijving en beginnen de zorgen over de kwalijke kanten van de 'hokjesgeest'.

ALGEMEEN

M. Monteiro, P. Nissen, J. de Raat, ed., *Steun en toeverlaat. Historische aspecten van geestelijke begeleiding* (Metamorfofen. Studies in religieuze geschiedenis III; Hilversum: Verloren, 1999, 192 blz., f39,-, ISBN 90 6550 073 1).

Deze bundel is al weer de derde in de serie *Metamorfofen*. Deze reeks verschijnt onder de auspiciën van de stichting Echo en steunt op de studiedagen die de stichting jaarlijks over een thema uit de religieuze geschiedenis organiseert. Eerdere conferenties en bundels hadden betrekking op het kloosterideaal (1997) en op de missiegedachte (1998). Men ziet dat het stichtingsbestuur er de vaart in houdt. Het hier te bespreken deel is gewijd aan 'geestelijke begeleiding' en betreft meer in het bijzonder de wereld van de Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw. Nu is 'geestelijke begeleiding' op zich al een ruim en gecompliceerd begrip, maar omdat de redactie zowel historische bijdragen alsook op de actualiteit geënte uit verschillende wetenschapstradities afkomstige studies en een aantal autobiografische ervaringsverhalen heeft willen opnemen, is wel een buitengewoon gevarieerd boek ontstaan.

De bundel opent met vier artikelen uit de geschiedwetenschappelijke traditie. Vanwege de aard van het tijdschrift waarin deze recensie verschijnt worden ze hier apart vermeld. Peter Nissen oriënteert de lezer kort in het begrip 'geestelijke begeleiding' en biedt een fasenindeling van de praktijk ervan vanaf de tijd van het vroegste christendom tot heden, een indeling die hij naar eigen zeggen hoofdzakelijk aan de bestaande literatuur ontleent. Charles Caspers borduurt verder op de thematiek die hij eerder elders aan de orde stelde: het jaarlijks, algemeen huisbezoek aan de gezinnen door de parochiegeestelijke, zoals dat in de honderd jaar tussen ongeveer 1860 en 1960 in de steigers werd gezet. Meer ook niet, want om allerlei redenen kan de schrijver concluderen dat dit instrument van begeleiding en controle nooit het succes is geworden dat de hogere geestelijkheid zich ervan had voorgesteld. Aardig is het in deze bijdrage te lezen over de 'natuurlijke schaamte' die de lagere clerus soms overviel bij het ten uitvoer leggen van die bezoeken. Waar had men zich allemaal mee te bemoeien? Ook Marjet Derks schrijft over een onderwerp waarmee we haar al eerder in de weer hebben gezien: de 'Vrouwen van Nazareth' en de 'Graalbeweging in de jaren twintig en dertig', maar nu toegespitst op het thema van het boek. Haar interpretatie van de genoemde bewegingen als liggend op het snijpunt van katholieke traditie en moderniteit leidt als vanzelf tot een begrip van de geestelijke leidsman ervan, Jacques van Ginneken sj. Deze wordt door de schrijfster getypeerd als evenzeer vernieuwingsgezin en dynamisch als kinderlijk gehecht aan zijn katholieke geloof. Gian Ackermans, tenslotte, biedt een kennismaking-in-grote-lijn met een vaktijdschrift voor geestelijke begeleiding, *De kloosterling* genaamd. Een veertigtal jaren lang wilde het niet-priesterlijke kloosterlingen, broeders en zusters dus, van geestelijk voedsel voorzien.

Het zou overdreven zijn vast te stellen dat met deze bijdragen een afgerond of ook maar samenhangend beeld van de geestelijke begeleiding van katholieken in de twintigste eeuw zou zijn geleverd. Anderzijds bieden de betreffende artikelen daar zeker aanknopingspunten voor. Het aantrekkelijke van een bundel als deze dient bovendien eerder gezocht te worden in de omstandigheid dat vakhistorici het initiatiefertoe hebben genomen en vervolgens hun bijdragen deel laten uitmaken van een omvangrijker en afwisselender geheel aan beschouwingen. Zo treft men in dit boek vier verhalen in de ik-vorm aan, door de redactie op basis van interviews samengesteld, waarin een leek, een zuster en twee paters hun langdurige praktijkervaringen met heel verschillende vormen van geestelijke begeleiding uit de doeken doen. Ze vormen het niet oninteressantste deel van de tekst, vooral ook omdat hun levens zich over de woelige jaren